

نگاهی به کارکردهای جامعه شناختی حج

مجتبی حیدری*

چکیده

حج به عنوان عبادتی جمعی، که مسلمانان از همه اقطار عالم در آن حضور می‌یابند و آنجا با یکدیگر در ارتباط و کنش متقابل قرار دارند، از ابعاد جامعه‌شناختی مهمی برخوردار است و از این جهت قابل بحث و مطالعه است؛ چنان‌که بعضی از نویسندگان نیز به تألیف و تحقیق درباره جنبه جامعه‌شناختی حج پرداخته و آن را حائز اهمیت ویژه دانسته‌اند.

یکی از مباحث مطرح در این زمینه، آثار و کارکردهای جامعه‌شناختی حج است. نگاهی گذرا به مناسک و اسرار حج و تطبیق آن با مفاهیم جامعه‌شناختی، برخی از کارکردهای جامعه‌شناختی حج را در برابر دیدگان ما قرار می‌دهد. برخی از مهم‌ترین این کارکردها از این قرارند: تأثیرگذاری بر ارتباطات اجتماعی مسلمانان، افزایش انسجام اجتماعی مسلمانان، تقویت امنیت اجتماعی جهان اسلام، ایفای نقش در اعتماد اجتماعی مسلمانان، افزایش پویایی جامعه اسلامی، تقویت کنترل اجتماعی در جامعه، افزایش نشاط اجتماعی در جامعه، جهت‌دهی به قشریندی اجتماعی مسلمانان، و تقویت ارزش‌ها در جامعه اسلامی.

واژگان کلیدی: کارکردهای حج، کارکردهای جامعه‌شناختی حج، جامعه‌شناسی حج.

*. دکترای روان‌شناسی و عضو هیئت علمی پژوهشکده حج و زیارت / m.heidari@gmail.com

حج از عبادات بزرگ، و از بنیان‌های دین اسلام است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۲) و خداوند همه مردم را به ادای آن فرامی‌خواند:

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا...﴾ (آل عمران: ۹۷)

«برای خدا بر مردم است که آهنگ کعبه کنند؛ آنها که توانایی رفتن به سوی آن دارند.»
حج فقط یک عبادت و راز و نیاز با خدا نیست، بلکه منافی برای دنیا و آخرت انسان‌ها به دنبال دارد؛ چنان‌که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

(جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ...) (مائده: ۹۷).

«خداوند، کعبه بیت‌الحرام را وسیله‌ای برای استواری و سامان بخشیدن به کار مردم قرار داده است.»

(وَ أَدِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ، لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...) (حج: ۲۸-۲۷)

«و مردم را دعوت عمومی به حج کن تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغراز هر راه دوری به سوی تو بیایند تا شاهد منافع گوناگون خویش [در این برنامه حیاتبخش] باشند.»

شخصی از امام صادق علیه السلام درباره آیه **﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾** پرسید که آیا منافع دنیوی منظور است یا منافع اخروی. امام علیه السلام پاسخ داد: «منظور، همه آنهاست.»

(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۴۲۲)

منافع حج، شامل منافع اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نیز می‌شود و جامعه اسلامی با بهره‌گیری صحیح و دقیق از آن منافع، از ابعاد گوناگون به ارتقا و پیشرفت دست می‌یابد.

می‌دانیم حج، اجتماع عظیمی از انسان‌هاست که در آن مکان مقدس، در یک دوره معین زمانی، ارتباطات، تبادلات و کنش‌های فراوانی با یکدیگر دارند و این امر، بعد جامعه‌شناختی حج را نمایان می‌سازد.

بر اساس قواعد جامعه‌شناختی، حضور گروهی از انسان‌ها در کنار هم همراه با ارتباطات و کنش‌های مختلف، مسائل خاصی را ایجاد می‌کند که باید مطالعه و بررسی شوند. علم جامعه‌شناسی عهده‌دار این امر است.

پدیده حج، که دربردارنده اجتماع بزرگ انسان‌ها برای ادای مناسک حج است،

نیز بدین گونه است و مطالعات آن به جامعه‌شناسی مربوط می‌شود. برخی مطالعات، بعد اجتماعی حج را بررسی کرده و آن را حائز اهمیت فراوان برای جامعه اسلامی دانسته است. (بافکار، ۱۳۹۱، ص ۱۲)

بنابراین می‌توان آثار و کارکردهایی را برای حج از بعد جامعه‌شناختی برشمرد. از اینجا این پرسش مطرح می‌شود: آثار و کارکردهای جامعه‌شناختی حج برای جامعه اسلامی چیست؟

بررسی کارکردهای جامعه‌شناختی حج می‌تواند ما را با جایگاه حج بیشتر آشنا، و راه را برای بهره‌مندی هرچه بیشتر جامعه اسلامی از این آموزه و عبادت بزرگ دینی باز کند.

حج و ارتباطات اجتماعی

«ارتباط» واژه‌ای عربی، به معنای پیوند دادن، پیوستگی و رابطه است. (ساروخانی، ۱۳۷۱، صص ۱۹-۲۲) ادوین امِری (Edwin Emery) ارتباط را در معنای عام آن، اینگونه تعریف می‌کند:

«ارتباط عبارت است از فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر». (همان، ۱۳۷۱، صص ۱۸-۱۹)

چارلز کولی (Charles Cooley)، از معتبرترین محققان این رشته، نیز ارتباط را سازوکاری می‌داند که از خلال آن، روابط انسان‌ها برقرار می‌شود و بسط می‌یابد. پس ارتباط، انتقال پیام به دیگری و اساس شکل‌گیری جامعه انسانی است. ارتباط، سازوکاری است که روابط انسان‌ها براساس آن پدید می‌آید و تمامی مظاهر فکری و وسایل انتقال و حفظ آنها در مکان و زمان بر پایه این سازوکار توسعه می‌یابد. (همان، ۱۳۷۱، ص ۲۰)

در نهایت، میکی اسمیت (Mickey Smith) در تعریفی مختصر و مفید، ارتباط را «فراگرد انتقال اطلاعات، احساسات، حافظه و افکار در میان مردم» می‌داند. (محسنیان راد، ۱۳۶۸، ص ۴۵)

ارتباط، جریانی دو طرفه است که طی آن، دو یا چند نفر با استفاده از پیام‌هایی که معنای آنها برای همه یکسان است، به تبادل افکار، اندیشه‌ها، احساسات و...

می‌پردازند. هنگامی که «ارتباط» را کوشش آگاهانه فرستنده پیام برای سهیم ساختن گیرنده در اطلاعات، عقاید و طرز فکرهايش بدانیم، مسئله تفاهم و هماهنگی فرستنده و گیرنده، اهمیتی اصلی و اساسی می‌یابد. (آزاد، ۱۳۷۱، ص ۲۰)

از مهم‌ترین نتایج مثبت ارتباطات در جوامع انسانی، ارتباط فرهنگ‌های مشترک در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. (ساروخانی، ۱۳۷۱، ص ۱۹) در این میان، حج از مظاهر بسیار آشکار ارتباطات در آیین اسلام است که مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است؛ چنان‌که شهید مطهری معتقد است با کمی مطالعه درباره حج درمی‌یابیم که هدف اسلام از واجب کردن آن این بوده است که مسلمانان به یکدیگر نزدیک‌تر شوند و در یک مکان ملاقات کنند تا پیوندشان محکم‌تر شود. از نظر ایشان، اسلام در چهارده قرن پیش، این زمینه را به وجود آورده است تا از اجتماع بزرگ حج، برای این منظور استفاده شود؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام فرموده است: «فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا». (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۵) بنابراین اسلام چنین اجتماعی را مقرر کرده است تا مسلمانان شرق و غرب عالم با یکدیگر آشنا و دوست شوند. (مطهری، ۱۳۹۱ش، ج ۲۵، ص ۴۷)

مقام معظم رهبری نیز برقراری روابط اجتماعی در حج را امری مهم تلقی می‌کنند. ایشان آداب و اعمال حج را مجموعه‌ای منظم و منسجم از مقررات و قواعد می‌دانند که برای ایجاد شبکه مؤثر روابط اجتماعی، در گسترده‌ترین و عمیق‌ترین شکل آن، نقش مؤثری ایفا می‌کند. مقام معظم رهبری بر نقش حج در شکل‌گیری روابط اجتماعی در سطح بین‌المللی و جامعه اسلامی تأکید می‌ورزند. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ش، ص ۲۳۲).

بنابراین می‌توان گفت حج میان آموزه‌های اسلامی از بیشترین قالب عمل در یک رفتار جمعی در بازه زمانی خاص برخوردار است. از آنجا که عمده اعمال حج در ایام خاصی انجام می‌شود، از این رو حجگزاران در کنار هم و در تعامل با یکدیگر مناسک حج را به جا می‌آورند. حضور مسلمانان از همه نقاط جهان در این اجتماع

بزرگ و انجام اعمالی مشترک، به صورت طبیعی موجبات برقراری ارتباط و دوستی و همدلی آنان را فراهم می‌کند و آنان را به مسائل و مشکلات، نگرانی‌ها، توانمندی‌ها و امکانات یکدیگر آشنا می‌سازد. در حج، اختلافات فرقی و مذاهب یا اختلافات موجود میان ملت‌های گوناگون مطرح نیست؛ بلکه آنچه بیش از هر چیز به چشم می‌آید، دوستی و صمیمیت و روابط نزدیک مسلمانان با یکدیگر است.

بدین ترتیب حج با بهره‌گیری از ایدئولوژی و هنجارهای مشترک مسلمانان، ارتباطات اجتماعی آنان را تقویت، و سرمایه اجتماعی عظیمی برای آنان فراهم می‌کند. (همان، ۱۳۹۳ش، ص ۲۳۸)

حج و انسجام اجتماعی

همبستگی و انسجام، به زبان جامعه‌شناسی، پدیده‌ای است که بر پایه آن، اعضای یک گروه یا یک جامعه به یکدیگر وابسته، و به طور متقابل نیازمند یکدیگر هستند؛ (بهجت پور و هاشمیان، ۱۳۹۵ش، ص ۱۱) به تعبیر دیگر، انسجام اجتماعی با وحدت اجتماعی و برخورداری جامعه از استحکام درونی مترادف است.

انسجام اجتماعی عبارت است از وحدت یک گروه یا یک جامعه که از توافق افکار، احساسات و اعمال آنان نشئت می‌گیرد. (نوابخش و فیروزآبادی، ۱۳۹۱ش، ص ۳۵) این انسجام زمانی تحقق می‌یابد که ارتباط افراد جامعه بر اساس باورها، ارزش‌ها، هنجارها، قواعد و قوانین شکل بگیرد. (نظری، ۱۳۹۰ش، ص ۲۹)

انسجام اجتماعی در صورتی شکل می‌گیرد که شهروندان با همفکری، همیاری و هماهنگی داوطلبانه و حضور ارادی، برای انجام دادن وظایف در حیطه‌های گوناگون فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی اقدام کنند. (صالحی امیری، ۱۳۸۸ش، ص ۹۵)

دین مبین اسلام همواره وحدت و انسجام مسلمانان را برای حفظ کیان اسلامی، امری محوری برشمرده است؛ چنان‌که بیشتر عبادات و احکام اسلام جنبه اجتماعی و گرایش به سوی جامعه و جماعت دارد و کمتر عبادتی است که رهنمون‌ها و زمینه

های تحقق جامعه عدالت گستر اسلام را در محتوای خویش مطرح نکنند. آیات و روایات مربوط به حج، نماز جمعه، نماز جماعت، خمس، زکات و دیگر عبادات و فرایض اسلامی، منادی هماهنگی و حرکت جمعی در جامعه اسلامی است که زمینه های فردگرایی و تفرقه را نابود می کند و گرایش های جمعی را در جامعه فراهم می سازد. (علوی مقدم، ۱۳۷۸ش، ص ۳۱)

در این میان، حج بهتر و بیشتر از هر عبادت دیگری افراد جامعه را به انسجام اجتماعی فرامی خواند. اساس پیوندهای اجتماعی در حج، ایمان و اعتقاد است. امت در پرتو ایمان می تواند از هر گونه تنازع و تفرق رهایی یابد؛ زیرا جامعه متکی بر الفت روحی و قلبی، فراتر از امیال فردی و آرمان های گروهی عمل می کند.

می توان گفت همبستگی اجتماعی در ابعاد مختلف آن، در کنگره حج قابل مشاهده است. همه زائران، هدف و ایده واحدی دارند. مسیر حرکت بر مبنا و اصل واحدی است. آنچه به این اجتماع معنوی، همبستگی بیشتری می بخشد، شاید کم شدن فاصله های زندگی باشد. همه زائران - اعم از سیاه و سفید، کوچک و بزرگ، عالم و جاهل، غنی و فقیر، رئیس و مرئوس - یک نوع تن پوش دارند، دور یک محور می گردند، رو به یک قبله می ایستند، در یک مکان سعی می کنند، در یک جا وقوف دارند، یک دشمن را رمی می کنند و در یک جا می خوابند. همه اینها احساس همبستگی و یگانگی را بین مسلمانان تقویت و تحکیم می کند.

انسان مؤمن در موسم حج با مشاهده کردن و انجام دادن حرکات وحدت بخش، احساس هموعی و برادری اش به دیگر مسلمانان برانگیخته می شود و به او کمک می کند تا از دام خودخواهی های زندگی که در لباس، آرایه، نشانه و درجه، او را از دیگران متمایز می کند، رهایی یابد و به حلقه جماعت درآید و پیوندهای عاطفی و قلبی اش را با آنان محکم تر کند. (بافکار، ۱۳۹۱ش، صص ۶۸-۶۹) رهبر معظم انقلاب نیز بر نقش حج در تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی مسلمانان تأکید کرده، می فرماید:

علت اینکه به ما گفته اند این عملیات را با هم انجام بدهید، «فی ایام معدودات»، «فی ایام معلومات» انجام بدهید و همه در این موعد و در این میقات باید جمع بشوند،

به نظر می‌رسد همین باشد که خواسته‌اند این آثار، ابعاد بین‌المللی پیدا کند؛ و الا می‌گفتند هر کسی در طول سال، هر وقت خواست بیاید همین عملیات را انجام بدهد... تأکید بر انجام [دادن] حج واجب در زمان و مکان خاص برای چیست؟... برای ایجاد احساس اتحاد و یگانگی است. این احساس را در خود و طرف مقابل به وجود آوردن است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارگزاران سازمان حج و زیارت، ۱۳۸۵/۹/۱)

اگر جهان اسلام بتواند در سایه عوامل بسیار، از جمله مناسک حج، به انسجام و پیوستگی واقعی دست یابد، خود را به عنوان یک قدرت بزرگ جهانی مطرح خواهد کرد که حکومت‌های جبار و مستکبر نتوانند خواسته‌های خود را به آنها تحمیل کنند و امت اسلامی را تحت سلطه خود در آورند.

بدین ترتیب چشم طمع آنان از کشورهای اسلامی و منابع عظیم مادی و غیر مادی آنان کور خواهد شد. این مطلب، دستاورد عظیمی است که می‌توان با بهره‌گیری درست از حج، این عبادت بزرگ الهی، به دست آورد.

حج و امنیت اجتماعی

امنیت، به طور کلی، به معنای ایمن بودن و در امان بودن (معین، ۱۳۸۱، ص ۱۱۷)، و نیز به معنای مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بر خلاف رضایت است. (زاده‌علی، ۱۳۸۸، ص ۲۴) امنیت اجتماعی یک قسم از امنیت است که در جامعه‌شناسی مورد توجه ویژه قرار دارد و صاحب‌نظران این رشته از جهات مختلف به آن پرداخته و سعی در تعریف و شناسایی آن داشته‌اند.

مالر (Moller, B)، امنیت اجتماعی را به عنوان یک مفهوم فرضی در نظر می‌گیرد که برای هر جمع انسانی به کار می‌رود و آن عبارت است از: «پایداری شرایط مساعد برای تکامل الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، انجمن‌ها، هویت دینی و ملی و رسوم». (مالر، ۲۰۰۰م، ص ۱۰).

امنیت اجتماعی به بقای گروه‌های اجتماعی توجه دارد و به جهت اشتراک اعضای آن در اندیشه، احساس و اعمال، کلیت یکپارچه‌ای را تشکیل می‌دهد که از آن به عنوان هویت یاد می‌شود. با حفظ عناصر اصلی انسجام اجتماعی جامعه، تحقق شرایط امن برای بقا و تداوم جامعه میسر می‌شود.

احساس امنیت اجتماعی، پدیده‌ای روانشناختی - اجتماعی است. این احساس ناشی از تجربه‌های مستقیم و غیر مستقیم افراد از شرایط و اوضاع محیط پیرامون است که افراد مختلف به صورت‌های گوناگون آن را تجربه می‌کنند. (بیات، ۱۳۸۸، ص ۱۱۲)

همچنین ویور (Waever, O)، امنیت اجتماعی را توانمندی جامعه برای مراقبت از خصوصیات و ویژگی‌های بنیادین خود در شرایط تغییر و تهدیدات عینی و احتمالی تعریف کرده و بر ارتباط نزدیک میان هویت جامعه و امنیت تأکید داشته و افزوده است که جامعه، امنیت هویتی‌اش را می‌طلبد. (نویدنیا، ۱۳۸۲، ص ۶۲) بر این اساس امنیت اجتماعی، عبارت است از آرامش خاطر (برخاسته از نبود هیچ‌گونه تهدیدی) که هر جامعه موظف است برای اعضای خود ایجاد کند. (رجبی‌پور، ۱۳۸۲، ص ۱۴)

وجود جامعه امن و مطمئن و به دور از هرگونه تجاوزی، از آرزوهای دیرین مصلحان و دانشمندان جهان بوده است. از این رو کارشناسان فن امنیت اجتماعی همواره به تمهیداتی می‌اندیشند تا امنیت اجتماعی را در جوامع خود برقرار سازند. برخی بر تعلیم و تربیت تکیه می‌کنند، گروهی قوانین کیفری را چاره‌ساز می‌دانند، عده‌ای اعمال زور را پیشنهاد می‌دهند و جمعی می‌کوشند با تأسیس سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی در تحقق چنین آرزویی موفق شوند؛ اما هیچ‌کدام نتوانسته‌اند امنیت اجتماعی کامل را برای جوامع به ارمغان آورند. (بافکار، ۱۳۹۱، ص ۵۵)

میان آموزه‌های اسلامی، حج از مواردی است که با امنیت اجتماعی انسان‌ها ارتباط کامل دارد. خداوند سرزمین مکه را بر اساس حکمت متعالیه‌اش برخوردار از امنیت [اجتماعی] قرار داده است. پیش‌تر در این سرزمین نامنی، غارت و کشتار فراوان

بود؛ منطقه‌ای که انسان‌ها در آن ربوده می‌شدند و به اسارت می‌رفتند؛ از این رو آیات متعددی از قرآن کریم به برقراری امنیت [اجتماعی] در حج تأکید می‌کند؛ از جمله:

﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (عنکبوت: ۶۷)

«آیا ندیدند که ما حرم امنی [برای آنها] قرار دادیم، درحالی که مردم از اطراف آنان [در بیرون این حرم] ربوده می‌شوند؟!»

مطابق قرآن کریم، امنیت مکه به واسطه دعای حضرت ابراهیم بوده است؛ چنان که می‌فرماید:

﴿رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ﴾ (بقره: ۱۲۶)

«پروردگارا! این سرزمین را شهر امنی قرار ده و اهل آن را از ثمرات [گونگون] روزی ده.»

همچنین قرآن کریم از زبان پیامبر ﷺ این گونه بر حرمت و امنیت مکه تأکید می‌کند:

﴿إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ...﴾ (نمل: ۹۱)

«من مأمورم که پروردگار این شهر [مقدس مکه] را عبادت کنم؛ همان کسی که این شهر را حرمت بخشید؛ درحالی که همه چیز از آن اوست...»

مکه در واقع نمونه و الگویی است از بلاد اسلامی که باید از ابعاد مختلف امنیت، از جمله امنیت اجتماعی، برخوردار باشد. حجاجان در سفر حج، امنیت را در شهر مکه به وضوح مشاهده می‌کنند. در آن مکان مقدس، حتی حیوانات و گیاهان از امنیت برخوردارند. زائران خانه خدا هنگام بازگشت از سرزمین وحی، پیام‌آوران امنیت اجتماعی به سرتاسر مناطق اسلامی هستند. و این امر همه‌ساله با انبوه زائران از سراسر جهان اسلام تکرار می‌شود. در این فرایند به تدریج امنیت اجتماعی در مناطق اسلامی حاکم می‌شود.

همچنین اگر همان‌طور که برخی از صاحب‌نظران گفته‌اند و دیدگاه آنان گذشت، امنیت اجتماعی را با احساس هویت مرتبط بدانیم، در این صورت نیز حج نقش مهمی در امنیت اجتماعی ایفا می‌کند؛ چراکه حج موجب انتقال هویت اسلامی به آحاد حجگزاران

می‌شود و حجگزاران با بازگشت به شهر و دیار خود، هویت اسلامی را به عموم مسلمانان منتقل می‌کنند. در نتیجه امنیت اجتماعی جامعه اسلامی فراهم می‌شود.

حج و اعتماد اجتماعی

جامعه‌شناسان، اعتماد اجتماعی را یکی از شاخص‌های اصلی سرمایه اجتماعی می‌دانند. (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۵۶) در جامعه‌ای که افراد آن به یکدیگر اعتماد دارند، دوستی و همکاری و روابط صمیمانه حاکم خواهد بود. در مقابل، در جامعه فاقد اعتماد اجتماعی، دل‌بستگی فرد به عناصر جامعه کاهش می‌یابد و در چنین مواقعی افراد حفظ منافع خود و گروه خود را بر مصالح عمومی و ملی ترجیح خواهند داد. (بی‌دل و محمودزاده، ۱۳۹۱ش، ص ۳۵)

صاحب‌نظران، به دلیل اهمیت اعتماد اجتماعی و جایگاه خاص آن میان مباحث جامعه‌شناسی، از جهات مختلف به بررسی آن پرداخته‌اند؛ برای مثال فوکویاما (Fukuyama, F) معتقد است یکی از مفاهیم مفید در تبیین سرمایه اجتماعی، شبکه اعتماد است. شبکه اعتماد عبارت است از گروهی که بر اساس اعتماد متقابل به یکدیگر از اطلاعات، هنجارها و ارزش‌های یکسانی در تبادلات میان خود استفاده می‌کنند. از این رو اعتماد متقابل نقش زیادی در تسهیل فرآیندها و کاهش هزینه‌های مربوط به این گونه تبادلات دارد. شبکه اعتماد می‌تواند بین افراد یک گروه یا بین گروه‌ها و سازمان‌های مختلف به وجود آید. (علوی، ۱۳۸۰ش، ص ۳۴)

رونالد اینگلهارت (Ronald Inglehart) نیز معتقد است در فرهنگ اعتماد و مداراست که شبکه‌های گسترده سازمان‌های داوطلبانه می‌رویند. مردمی که به یکدیگر اعتماد می‌ورزند، با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و در وضعیت‌های مختلف از گروه‌گر و تیم‌های ورزشی گرفته تا محل کار - انجمن تشکیل می‌دهند. (تاجبخش، ۱۳۸۴، ص ۵۸) او معتقد است که اعتماد اجتماعی متقابل، یکی از پیش‌نیازهای فرهنگ مدنی و ایجاد دموکراسی پایدار محسوب می‌شود. اعتماد در ایجاد حس مشارکت

و تعاون نقش مؤثری دارد و به مردم کمک می‌کند تا علایق و منافع خود را با امیال و علایق دیگران هماهنگ کنند. (اینگلهارت، ۱۳۷۳، ص ۲۴)

اینگلهارت با استفاده از یافته‌های پیمایش‌های جهانی، این نظریه را مطرح می‌کند که در تعیین اعتماد در جامعه، دین بیش از توسعه اقتصادی نقش دارد. (کاظمی‌پور، ۱۳۸۱، ص ۲۴) از جمله آداب و اعمال دینی که نقش مهمی در ایجاد اعتماد اجتماعی دارد، حج است.

زائران خانه خدا از همه اقطار و اکناف جهان با اعتقادات و باورهای دینی مشترک، در سرزمین وحی گرد هم می‌آیند و در کنار هم و به همراه هم، به ادای مناسک حج می‌پردازند. حضور انبوه مسلمانان در میقات، مسجدالحرام، عرفات، مشعر، منا و بقیه اماکن حج، برخورد آنان با یکدیگر و گفت‌وگوی آنان درباره مسائل مهم هر منطقه و سرزمین اسلامی، عواطف آنان را نسبت به یکدیگر برمی‌انگیزد، تعلق عاطفی آنان را نسبت به یکدیگر افزایش می‌دهد و اعتماد آنان را به هم جلب می‌کند.

اجتماع مسلمانان در حج با ویژگی‌هایی که ذکر شد، موجب می‌شود آنان در کنار هم احساس غریبی نکنند و همدیگر را دوست و مورد اعتماد خود بدانند. اعتماد حاصل شده از حج، دستاوردی بسیار عظیم در روابط مسلمانان با یکدیگر است که می‌تواند کارکردهای فراوانی برای جامعه اسلامی، به طور کلی، داشته باشد.

حج و پویایی جامعه اسلامی

ایستایی و پویایی دو مفهوم اصلی نظریه جامعه‌شناسی آگوست کنت است. او جامعه را به یک ارگانسم زنده تشبیه می‌کرد و معتقد بود همچنان که در زیست‌شناسی بهتر است کالبدشناسی را از فیزیولوژی جدا کنیم، شایسته است در جامعه‌شناسی نیز میان ایستایی و پویایی پدیده‌ها تمایز قائل شویم. (چقامیرزا و بهرامی، ۱۳۹۴ش، ص ۲)

جامعه پویا، جامعه‌ای است که حرکت آن در تمام زمینه‌ها شتابنده، متغیر و متحرک است و در واقع تمام ساختار جامعه در ابعاد مختلف آن - از جمله ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی - در مسیر نوآوری، نوخواهی و نوگرایی است.

پرانرژی و پرتحرک بودن از ویژگی‌های یک جامعه سالم است. جامعه پویا، جامعه‌ای است پرتحرک که در آن، افراد دچار ایستایی و خمودی نیستند، فعال و کنشگرند، به دنبال چیزهای جدیدند، از تغییرات و تحولات مثبت که آنان را به سوی پیشرفت و تعالی سوق دهد استقبال می‌کنند، افکار نو را که موجب ارتقای فردی و اجتماعی آنان شود ارج می‌نهند، در مسائل جامعه همدلی و مشارکت بالایی دارند و نسبت به معضلات جامعه حساس‌اند.

پویایی در جامعه خودبه‌خود ایجاد نمی‌شود؛ بلکه باید عواملی در کار باشد تا جامعه را به سوی پویایی و فعالیت سوق دهد. آموزه‌های دینی از جمله عواملی است که در پویایی جامعه اثرگذار است. یکی از این آموزه‌های دینی، حج است.

حاجی از آغاز مناسک تا پایان آن، همواره منزل به منزل در حال حرکت است. در میقات، لباس دنیا را از تن در می‌آورد و لیبیک گویان به سوی کعبه می‌شتابد. به محض اینکه به کعبه می‌رسد، شروع به طواف می‌کند؛ یعنی حرکت می‌کند. پس از نماز، به مقام ابراهیم علیه السلام می‌رود. سپس از مقام، راهی مسعا می‌شود و در آن مکان مقدس، هفت بار فاصله بین دو کوه صفا و مروه را طی می‌کند که گاه با هروله همراه است. پس از آن راهی عرفات می‌شود. پس از نیم‌روز توقف در عرفات، به سوی مشعر عظیمت می‌کند. هنوز چند ساعتی از رسیدن به مشعر نگذشته است که باید آهنگ منا کند. در مناهم هر روز از نقطه‌ای به نقطه دیگر حرکت می‌کند؛ یک بار برای قربانی، چند بار برای رمی. پس از انجام دادن اعمال منا دوباره به مکه برمی‌گردد و حرکت برای طواف، نماز و سعی را پی می‌گیرد و اعمال را به پایان می‌رساند.

حرکت دائمی حاجی یادآور حرکت دعوت‌کنندگان بزرگ، حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت محمد صلی الله علیه و آله، در راه مبارزه با بت‌پرستی، احیای توحید و استقرار عدالت است. همچنین بیانگر رسالت دائمی حاجی برای ساختن جامعه انسانی صالح است. در واقع حاجی با بریدن از تمام پیوندهایی که او را محدود کرده بود، در دوره آموزشی و تربیتی حج، «عبادت متحرک با جامعه» را با جسم و روح تجربه می‌کند

و می آموزد که برای رسیدن به نظام اجتماعی صالح، در یک جا نماند و در یک قالب نگنجد. (بافکار، ۱۳۹۱ش، ص ۶۹-۷۱)

حج و کنترل اجتماعی

در مباحث اجتماعی، کنترل را «توان اعمال قدرت، هدایت یا پیشگیری از اعمال دیگران» تعریف کرده‌اند. از این رو کنترل اجتماعی، فرایندی اجتماعی است که با بهره‌گیری از مجموعه‌ای از منابع مادی و نمادین و قواعد و اصول معین برخوردار از ضمانت اجرا، در پی تحقق همنوایی رفتاری اعضای خویش و مقابله با کجروی آنان است. (سلیمی و داوری، ۱۳۹۱ش، ص ۴۵۲) کنترل اجتماعی به گونه‌های متعددی اعمال می‌شود؛ از قبیل: کنترل رسمی، کنترل غیر رسمی، کنترل درونی، کنترل بیرونی، کنترل فیزیکی، کنترل اقتصادی، کنترل ارزشی و... (همان، ۱۳۹۱ش، ص ۵۱۴ به بعد)

نظریه‌های گوناگونی با رویکردهای متفاوت درباره دلایل کجروی ارائه شده که الگوی «کنترل اجتماعی» تراویس هیرشی - که گاهی با عنوان «نظریه پیوند» از آن یاد می‌شود - یکی از مهم‌ترین آنهاست. هیرشی معتقد است که رفتار انحرافی، نتیجه ضعف پیوندهای فرد با جامعه است. او چهار عنصر برای سنجش پیوند فرد با جامعه یا دیگران ذکر می‌کند که عبارتند از:

۱. دلبستگی: میزان توجه و حساسیت فرد به دیگران و دیدگاه‌ها و خواسته‌هایشان؛
۲. تعهد: میزان هماهنگی پاداش‌ها و مجازات‌های اجتماعی با رفتار هم‌نوا و نابهنجار افراد؛
۳. درگیر بودن: مدت زمانی که فرد برای فعالیت‌های عادی اجتماعی صرف می‌کند؛
۴. باور داشتن: به میزان اعتبار هنجارهای اجتماعی برای فرد یا درونی کردن هنجارهای اجتماعی هر عنصر، یک حلقه ارتباطی بین فرد و جامعه ایجاد می‌شود.

به نظر هیرشی، مبنای اصلی درونی کردن هنجارها، وابستگی به دیگران است. با وابستگی تدریجی فرد به دیگران، احتمال بزهکار شدن او بسیار کم می‌شود. نخستین وابستگی‌ها و تمایلات با والدین است و در پی آن، وابستگی به همقطاران، رهبران مذهبی

و اعضای دیگر جامعه بروز می‌کند. البته بعدها هیرشی این نکته کامل‌کننده را به نظریه خود افزود که: ریشه بزهکاری و نابهنجاری افراد، کنترل یا عدم کنترل خود است. (شفازاده، ۱۳۹۸ش، ص ۱۱۲-۱۱۱)

بدین ترتیب جهت افزایش کنترل اجتماعی باید با راهکارهایی، از سویی پیوندهای میان فرد با جامعه را تقویت کرد و از سوی دیگر خودکنترلی را در آنان افزایش داد. در جوامع اسلامی، حج ابزاری قوی در این باره است.

عمده نقش حج در این مسیر، از طریق کنترل‌های درونی و ارزشی اعمال می‌شود. حج سراسر یاد خدا و عبادت و بندگی و دوری از مادیات و مظاهر زندگی دنیایی و اجتناب از گناه و نافرمانی است. حج، دوره آموزش رعایت دستورات خداوند و دوری از رفتارهای خلاف است. حج به زائران می‌آموزد که در طول زندگی، خود را از هر بزه و رفتار نابهنجاری دور نگه دارند.

تقویت کنترل اجتماعی نیز با افزایش پیوندهای اجتماعی - که در نظریه هیرشی گذشت - از مسیر کنترل عاطفی عبور می‌کند. روانشناسان عواطف را احساسات و هیجان‌های مرتبط با عناصر وابستگی و تعلق و مهر و محبت می‌دانند. عواطف، دربردارنده امیال و کشش‌هایی مانند دوستی، شرم، خجالت، سرافکنندگی و احساس گناه است که سهم مهمی در مهار رفتار فرد دارد و - آگاهانه یا ناخودآگاه - رفتار و افکارش را به سمت و سویی خاص هدایت می‌کند. (صدیق اورعی، ۱۳۸۶، ص ۹۸)

بر این اساس زائران خانه خدا با حضور در آن اجتماع عظیم، در کنش متقابل و پیوند با یکدیگر قرار می‌گیرند. حضور در آن جمع، برقراری ارتباط با مسلمانان جهان و همراهی با آنان در مناسک حج در مسجدالحرام و مواقف و مشاعر مقدس، تحت احساس‌هایی همچون دوستی با مسلمانان جهان، احساس افتخار مسلمانی و احساس شرم و گناه، آنان را به رعایت دستورات الهی و اجتناب از بزهکاری و گناه سوق می‌دهد.

نکته دیگر به اصل وجود و تشریح حج مربوط می‌شود. حج، یکی از عبادات بزرگ، و نشانه عظمت خدا و اهمیت ارتباط با اوست. حج و تاریخ آن، که به قضایای

آموزنده حضرت ابراهیم علیه السلام مربوط می‌شود، دلیلی بر جایگاه والای بندگی، و منادی دل‌کندن از دنیا و لذت‌های دنیوی و کنار گذاشتن گناه و خلاف است. به همین دلیل است که حاجیان در جامعه از جایگاه اجتماعی مناسبی برخوردارند.

این عبادت با این ویژگی‌ها همه‌ساله برگزار می‌شود و میلیون‌ها نفر به ادای آن می‌شتابند. از این رو این عبادت، در چشم و ذهن مسلمانان بسیار والا و گرانبهاست. یاد حج، افراد را به کنترل نفس و اجتناب از اعمال خلاف سوق می‌دهد و مانع کجروی و ارتکاب رفتارهای انحرافی می‌شود. بدین ترتیب حج نقش مؤثری در تقویت کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی ایفا می‌کند.

حج و نشاط اجتماعی

از منظر روانشناسی، نشاط برابر است با قضاوت و ارزیابی مثبت فرد درباره کلیت زندگی خود. (عنبری، ۱۳۹۲ش، ص ۱۰۵) در این نگاه، نشاط را به برخورداری از هیجان مثبت، رضایت از زندگی و نبود هیجانات منفی مانند اضطراب و افسردگی از تعریف می‌کنند. بر این اساس روابط مثبت با دیگران، هدفمند بودن زندگی، رشد شخصیتی، دوست داشتن دیگران و طبیعت از مصادیق نشاط هستند. (غفاری و شیرعلی، ۱۳۹۵ش، ص ۴۱) اما از نگاه جامعه‌شناختی، نشاط مفهومی فراتر از ادراکات و پنداشت آدمی است. در این نگاه، نشاط پدیده‌ای اجتماعی است که خود را در مناسبات اجتماعی، تجربه زیسته افراد، نظام قدرت، بافت تاریخی و فرهنگی و نیز ارزش‌های جامعه نشان می‌دهد. (بارترام، ۲۰۱۱م، ص ۱۱۵)

برخی معتقدند نشاط سه بُعد دارد: بُعد عاطفی (هیجانی)، بُعد شناختی و بُعد اجتماعی. بُعد اجتماعی بیانگر گسترش روابط اجتماعی فرد با دیگران و به دنبال آن، افزایش حمایت اجتماعی است. این بُعد از نشاط، گرایش‌ها و تمایلات فرد نسبت به اجتماع - از قبیل علاقه به انسان‌های دیگر، تأثیرگذاری مثبت بر آنها و... - را در بر می‌گیرد. (ربانی خوداسگانی و دیگران، ۱۳۸۶ش، ص ۴۸)

از جمله کارکردهای حج، نقش آن در افزایش نشاط افراد و جامعه اسلامی است. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ش، ص ۱۹۴) حج، با برخورداری از جایگاه والا در آیین اسلام، دو گونه نشاط را در جامعه منتشر می کند:

۱. نشاط عبادی فردی که با خشوع و خضوع در مقابل خداوند همراه است؛

۲. نشاط اجتماعی که با روابط اجتماعی حجگزاران از اقوام و نژادهای گوناگون با یکدیگر نمود می یابد. (اعرجی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۸۷)

مناسک حج مملو از تحرک و پویایی و تنوع، و هر یک از آن مناسک، عبادتی نو و تازه است. به همین دلیل حجگزاران در طول عمل به آن، احساس خمودی و خستگی نمی کنند. آنان از اینکه توفیق این عبادت بزرگ نصیبشان شده و نیز به دلیل تحرک و تنوع موجود در آن، احساس نشاط و سرزندگی می کنند.

همچنین در حج، زائران از کشورهای مختلف اسلامی، از دور و نزدیک، حضور می یابند. در کنار همدیگر بودن و برخوردها و روابط متقابل آنان با یکدیگر، فضای صمیمیت و دوستی را میان آنان حاکم می کند، نگاه آنان را نسبت به یکدیگر مثبت می گرداند و این به نوبه خود، موجبات سرزندگی و نشاط اجتماعی را میان زائران فراهم می کند.

همچنین می دانیم که ادای حج شخصیت و عزت نفس می دهد، پایگاه اجتماعی آنان را در جامعه بالا می برد و اعتبار و وجهه آنان را میان دیگران تقویت می کند و این نیز به نوبه خود، موجبات تقویت نشاط را میان زائران خانه خدا و به تبع آنان، در جامعه اسلامی فراهم می کند.

بدین ترتیب حج، ذخیره ای ارزشمند، بلندپایه و جاوید، و چشمه ای همیشه جوشان با جویبارهای گوارا و زلال، و یک مکتب سازنده و بالده است و همواره تشنگان را به سوی خود می طلبد تا به آنها حیات و نشاط ببخشد. (حجتی، ۱۳۷۲ش، ص ۶۰)

در نهایت می توان افزود که حرکت زائران خانه خدا از شهر و دیارشان به سوی حج و نیز بازگشت آنان از این سفر معنوی، که با بدرقه و استقبال مردم همراه است، شور و نشاط معنوی جامعه را افزایش می دهد و طراوت و سرزندگی را به جامعه هدیه می کند.

حج و قشربندی اجتماعی

یکی از مفاهیم اساسی که باید در توصیف ساختار اجتماعی هر جامعه‌ای بررسی و تحلیل شود، نظام قشربندی اجتماعی است. جامعه‌شناسان برای توصیف نابرابری‌هایی که در جوامع بشری میان افراد و گروه‌ها وجود دارد، از قشربندی اجتماعی سخن می‌گویند. (امیرپورسعید، ۱۳۹۸ش، ص ۵۲) اصطلاح قشربندی اجتماعی و نابرابری اجتماعی با کمی اغماض، مترادف هستند. (انصاری، ۱۳۷۸، ص ۱۵)

قشربندی زمانی پدید می‌آید که «قدرت»، «ثروت و درآمد» و «حیثیت و احترام» و دیگر منابع ارزشمند، به طور نابرابر میان اعضای جامعه توزیع شود. (فولادی و نندا، ۱۳۹۷ش، ص ۱۴۴-۱۴۵)

با وجود برخی مزایا و محاسنی که برخی برای قشربندی اجتماعی برشمرده‌اند، با این حال می‌توان گفت قشربندی اجتماعی، سرچشمه کشمکش و تضاد دائمی در جامعه است و مایه تضعیف یگانگی اجتماعی، و مانعی در راه رشد و شکوفایی جامعه می‌شود. (تامین، ۱۳۷۳ش، ص ۱۹) از دیگر پیامدهای منفی قشربندی اجتماعی، از دست رفتن احساس امنیت اجتماعی است. (ر.ک: گودرزی و اله‌دادی، ۱۳۹۹ش؛ اعظمی و روستا، ۱۳۹۱ش)

اسلام با طرح ارزش‌های مورد نظر خود در جامعه، خط بطلانی بر این قشربندی‌ها و نابرابری‌های اجتماعی کشیده است. از نظر اسلام، تنها یک چیز می‌تواند عامل برتری افراد بر یکدیگر باشد و آن تقواست: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ (حجرات: ۱۳) ملاک‌هایی که اسلام برای تقوای انسان‌ها مطرح می‌کند چیزهایی نیستند که در جوامع به عنوان عوامل قشربندی اجتماعی مطرح می‌شوند. اسلام ملاک‌هایی مانند علم، عبادت و یاد خدا، محبت خدا و اولیای الهی، جهاد در راه خدا، خدمت به خلق و امثال آن را ملاک‌های برتری افراد بر یکدیگر برمی‌شمارد. (ر.ک: حجرات: ۱۳؛ مجادله: ۱۱؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۴) همچنین برخی از آموزه‌های عملی اسلام به گونه‌ای است که هرگونه قشربندی و نابرابری اجتماعی برخاسته از

قدرت، ثروت و اصل و نسب خانوادگی را از بین می‌برد. عبادت‌های گروهی معمولاً از این قبیل‌اند و میان آنها، حج از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

یک‌رنگی در حج موج می‌زند. تمام مناسک حج به گونه‌ای است که همه حجگزاران - از کوچک و بزرگ، زن و مرد، با هر میزان ثروت و قدرت و با هر عنوان و جایگاه اجتماعی - بدون کوچک‌ترین وجه تمایز و برتری نسبت به دیگران، به ادای آن می‌پردازند. در آوردن لباس‌های معمولی (که اسباب تشخیص افرادند و جایگاه و موقعیت اجتماعی آنان را آشکار می‌کنند) و پوشیدن حوله احرام (که خالی از هر گونه تشخیص و تمایز است و حس تمایز افراد نسبت به یکدیگر را به طور کامل از بین می‌برد)، به بهترین وجه، قشربندی‌های نادرست میان افراد جامعه را می‌زداید و حتی روحیه تواضع و فروتنی را در جامعه نشر می‌دهد و از تکبر و خودبرتربینی - که ناشی از همان قشربندی‌های اجتماعی نادرست است - جلوگیری می‌کند.

همچنین آنچه در حج مورد توجه است، توجه تام و تمام زائران بیت‌الله الحرام به خداوند است. در آن فضای معنوی و روحانی، دیگر کسی به فکر موقعیت اجتماعی، برتری خود بر دیگران و امثال آن نیست. خداوند در آن اجتماع عظیم، فضایی به وجود آورده که در آن، منیت‌ها و هواهای نفسانی کنار بروند و جز نام و یاد خدا و عبودیت و بندگی در برابر او، چیزی به خاطر زائران وارد نشود. تک‌تک مناسک حج، از احرام و تلبیه گرفته تا طواف و سعی و مشاعر مقدس و اعمال آنها (مثل قربانی و رمی جمرات)، همگی در راستای خالی شدن از هر گونه خواسته و گرایش دنیوی و روی آوردن به ذات اقدس الهی انجام می‌شود. آشکار است که در آن فضا، نابرابری‌ها و قشربندی‌های اجتماعی نادرست از بین می‌روند و هیچ جایی برای آنها وجود ندارد. از این رو در حج، مسلمانان با هر عنوان و جایگاه اجتماعی، همه همدیگر را برادر خود می‌بینند و هیچ تمایز و برتری طلبی میان آنها وجود ندارد.

یکی از حکمت‌های مهم حج نیز خارج کردن تکبر و تشخیص طلبی از دل‌های زائران است و حج مقبول از آن کسی است که عمل خود را با تواضع انجام دهد؛ چنان‌که امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«... وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَارُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ وَيَتَعَبَّدُهُمْ بِأَنْوَاعِ الْمَجَاهِدِ وَيَبْتَلِيهِمْ بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ إِخْرَاجًا لِلتَّكْوِينِ مِنْ قُلُوبِهِمْ وَإِسْكَانًا لِلتَّنْذِيلِ فِي نَفْسِهِمْ...»
(نهج البلاغه، ص ۲۹۴)

«ولی خدای عزوجل [در حج] بندگان خود را با شدائد گوناگون می آزماید و آنان را با مشکلات رنگارنگ، به بندگی می کشد و با ناگواری های مختلف امتحان می کند تا تکبر را از دل هایشان بیرون برد و فروتنی را در جان هایشان قرار دهد...»
امام صادق علیه السلام نیز می فرماید:

«كَانَ أَبِي يَقُولُ مَنْ أَمَّ هَذَا الْبَيْتَ حَاجًّا أَوْ مُعْتَمِرًا مُبْرَأً مِنَ الْكِبَرِ رَجَعَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَهَيئَةِ يَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۵۲)

«پدرم می فرمود: کسی که به نیت حج یا عمره، به زیارت این خانه آید و از کبر مبرا باشد، بی گناه برمی گردد؛ همچون روزی که مادرش او را زاده است.»

بدین ترتیب حج می تواند نقش عمده ای در زدودن قشر بندی های اجتماعی ناروا و حاکم کردن مساوات و برادری داشته باشد.

حج و تقویت ارزشها

ارزش ها، باورهای ریشه داری اند که گروه اجتماعی هنگام سؤال درباره خوبی ها و بدی ها و کمال مطلوب به آنها رجوع می کند. در واقع ارزشها توافق هایی هستند درباره اینکه چه چیزی «خوب» است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۰ش، ص ۷۲ و ۱۰۶) این ارزشها اعمال و رفتار جامعه را تعیین می کنند؛ برای مثال، جایگاه بالای زندگی خانوادگی، حفظ موازین دینی، رعایت حقوق والدین و حفظ ادب و احترام به بزرگ ترها، ارزش های یک جامعه محسوب می شوند. (کوئن، ۱۳۹۹ش، ص ۵۸)

همچنین ارزشها، به عنوان سلولها و هسته های مورد پذیرش فرد و جامعه، در نوع و چگونگی هویت فردی و اجتماعی نقشی محوری دارند. (ترابی و گودرزی، ۱۳۸۳ش، ص ۴۳)

بر این اساس تقویت ارزش‌های یک جامعه جهت ارتقای فرهنگی فرد و جامعه امری ضروری است. عوامل متعددی در این راه مؤثرند؛ مانند تربیت والدین، آموزش رسمی، نقش همسالان و فضای عمومی جامعه.

همچنین گسترش عقاید و آموزه‌های دینی در این باره نقش مؤثری ایفا می‌کنند. از جمله این آموزه‌ها، حج است. حج در بردارنده مجموعه‌ای به هم پیوسته از اعتقادات، ارزش‌ها، آداب و رسوم و سنت‌های متعالی است (پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱ش، ص ۳۴۷) که در مسیر تحقق ارزش‌های الهی و اسلامی و نشر و گسترش آنها در جامعه بسیار مؤثر است. موسم حج، یکی از مناسب‌ترین ایام برای مبادله فرهنگ و انتقال ارزش‌ها میان مسلمانان جهان است (شکریان، ۱۳۸۵ش، ص ۱۸) و از این طریق بر کل جامعه اسلامی تأثیر می‌گذارد.

قرآن کریم بر نقش حج در مسائل غیر عبادی نیز تأکید کرده، می‌فرماید:

﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾ (حج: ۲۷)

«خداوند کعبه را، که خانه محترم است، وسیله‌ای برای سامان بخشیدن به کار مردم قرار داد.»

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ... لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...﴾ (حج: ۲۸)

«ای ابراهیم میان مردم اعلان عمومی برای حج کن تا پیاده و سوار بر مرکب‌های لاغر از هر راه دور، قصد خانه خدا کنند تا شاهد منافع گوناگون خویش [در این برنامه حیات بخش] باشند.»

دو کلمه «قیام» و «منافع» ما را به این امر رهنمون می‌شوند که قوام و حیات جامعه بشری و تأمین هر نوع منافع انسان‌ها در گرو تحقق مراسم باشکوه حج است. چه چیزی بالاتر و مهم‌تر از ارزش‌های دینی، که قوام و حیات جامعه اسلامی در گرو آن است! (شکریان، ۱۳۸۵ش، ص ۱۹)

در روایات نیز بر این مطلب تأکید شده است؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام در جواب هشام بن حکم در مورد حکمت‌های حج فرمود:

«... فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا... وَ لِيَتَعَرَفَ أَثْمَارُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَ تُعْرَفَ أَخْبَارُهُ وَ يُذَكَّرَ وَ لَا يُنْسَى وَ لَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا

يَتَّكِلُونَ عَلَىٰ بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا وَخُرِبَتِ الْبِلَادُ... وَ عَمِيَّتِ الْأَخْبَارُ وَ لَمْ يَفْقَهُوا عَلَىٰ ذَلِكَ فَذَلِكَ عِلَّةُ الْحُجِّ». (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۵)

«خداوند متعال به وسیله حج، زمینه اجتماع مردم مشرق و مغرب را فراهم کرد تا... آثار پیامبر گرامی ﷺ شناخته شود و اخبار و گفتار وی احیا گردد و به دست فراموشی سپرده نشود و اگر هر قومی بر شهرهای خود و آنچه در آنهاست، اتکا می کردند، هلاک می گشتند... خبرها پنهان می شدند و افراد از آنها آگاه نمی شدند. این است علت حج!»

در سفر حج این زمینه وجود دارد که مخاطب تحت تأثیر فضای معنوی حج، باورهای خود را بر اساس ارزش‌ها و هنجارهای دینی تنظیم کند. (محمدی، ۱۳۹۳ش، ص ۳۳۵-۳۳۴) ارزش‌هایی مانند لزوم رعایت حدود الهی، عبادت و بندگی خداوند، دل‌کندن از دنیا و زرق و برق آن، برادری و اخوت دینی، عدالت، مساوات، صبر و تحمل در مشکلات، لزوم رعایت اخلاق اسلامی و بسیاری از آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی دیگر، در حج به افراد انتقال می‌یابند یا تقویت می‌شوند.

حج در واقع ابزاری است برای آشنایی حاجیان با معارف و ارزش‌های دینی و نیز انتقال این معارف و ارزش‌ها به دیگران (همان، ۱۳۹۳ش، ص ۹۳) استفاده صحیح و دقیق از این ظرفیت عظیم حج، می‌تواند تأثیر زیادی در نشر و گسترش ارزش‌های دینی و اسلامی در سطح جامعه داشته باشد.

نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر، نقش حج در ارتقای وضعیت جامعه اسلامی و پیشرفت آن در طول زمان را آشکار می‌کند. حج، صرفاً یک عبادت با کنش‌ها و کارکردهای خاص مربوط به پرستش خداوند نیست، بلکه در کنار آن می‌تواند ارتقای ارزش‌ها، امنیت، رفاه، پویایی و فرهنگ جامعه اسلامی را به دنبال داشته باشد. حج، ابزاری بسیار مهم و کارا در دست مسلمانان است که باید از آن به بهترین وجه استفاده کنند و از آن در جهت بهبود وضعیت مسلمانان بهره‌گیرند.

جامعه اسلامی آن گاه به جایگاه واقعی و شایسته خود دست خواهد یافت که از این هدیه و نعمت الهی و نیز از فواید جامعه‌شناختی آن به درستی بهره‌مند شود. مطالعه حج از بعد اجتماعی، عرصه‌های جدیدی برای توسعه جامعه اسلامی و بالندگی مسلمانان به روی آنان می‌گشاید و در مقابل، غفلت و کم‌توجهی به حج از بعد اجتماعی، آن گونه که هم‌اکنون مشاهده می‌شود، موجبات از دست رفتن این فرصت عظیم خدادادی و محروم ماندن جامعه اسلامی از این نعمت و هدیه بزرگ الهی را فراهم می‌کند.

منابع

قرآن کریم.

- نهج البلاغه (نسخه صبحی صالح)، (۱۴۱۴ق)، قم، انتشارات هجرت، چاپ اول.
۱. آزاد، اسدالله (۱۳۸۷ش)، مفهوم اطلاعات و ارتباطات و میان‌کنش بین آنها، مجله کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره ۱۱، شماره ۲ (مسلسل ۴۲)، تابستان، صص ۲۴-۷.
 ۲. اعرجی، زهیر (۱۳۷۸ش)، الأبعاد الإجتماعیة لمناسک الحج، میقات الحج، شماره ۱۲، پاییز، صص ۲۰۳-۱۷۵.
 ۳. اعظمی، هادی و روستا، مجتبی (۱۳۹۱ش)، بررسی و تحلیل تأثیر نابرابری‌ها بر امنیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کلان‌شهر مشهد، مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۸۱، پاییز ۱۳۹۱، صص ۱۹۲-۱۷۷.
 ۴. امیرپورسعید، محمدعلی (۱۳۹۸)، قشربندی و نابرابری اجتماعی: بررسی دیدگاه ماکس وبر در رابطه با قشربندی اجتماعی، فصلنامه علمی - تخصصی مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی، سال دوم، شماره ۵، پیاپی ۸، زمستان.
 ۵. انصاری، ابراهیم (۱۳۷۸)، نظریه‌های قشربندی اجتماعی و ساختار تاریخی آن در ایران، انتشارات دانشگاه اصفهان.
 ۶. اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳)، تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم وتر، تهران، انتشارات کویر.

۷. بافکار، حسین (۱۳۹۱ش)، آموزه‌ها و آثار اجتماعی حج، تهران، مشعر.
۸. بهجت‌پور، عبدالکریم و هاشمیان، سیدمحمدحسین (۱۳۹۵ش)، الگوی خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم، دوفصلنامه علمی - پژوهشی دین و سیاست فرهنگی، شماره هفتم، پاییز و زمستان، صص ۳۱-۷.
۹. بیات، بهرام (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی احساس امنیت، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۱۰. بی‌دل، پری‌ناز و محمودزاده، علی‌اکبر (۱۳۹۱ش)، بررسی میزان تعلق اجتماعی مردم به جامعه ایران و رابطه آن با اعتماد اجتماعی و فردگرایی افراطی، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، سال ۵، شماره ۲، صص ۶۳-۳۱.
۱۱. پایگاه اینترنتی: <https://farsi.khamenei.ir>
۱۲. پژوهشکده حج و زیارت (۱۳۹۱)، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، تهران، وزارت علوم تحقیقات و فناوری - پژوهشکده حج و زیارت، چاپ اول.
۱۳. تاجبخش، کیان (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، تهران، نشر شیرازه.
۱۴. تاملین، ملوین (۱۳۷۳ش)، جامعه‌شناسی قشربندی اجتماعی و نابرابری‌های اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گوهر، تهران، توتیا.
۱۵. ترابی، یوسف و گودرزی، آیت (۱۳۸۳ش)، ارزش‌ها و امنیت اجتماعی، فصلنامه دانش انتظامی، سال ششم، شماره دوم، صص ۴۶-۳۱.
۱۶. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۳)، حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری، تهران، مشعر، چاپ اول.
۱۷. چقامیرزا، مریم و بهرامی، سیروان (۱۳۹۴ش)، پویایی اجتماعی در کیفیت فضاهای شهری، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، ترکیه، استانبول، ۲۴ اسفند ۱۳۹۴: <https://civilica.com/doc/504950/>
۱۸. حجتی، سیدمحمدباقر (۱۳۷۲ش)، نگاهی کوتاه به حکمت پاره‌ای از مناسک حج، میقات حج، دوره ۱، شماره ۴، تابستان، صص ۳۸-۱۳.

۱۹. ربانی خوراسگانی، رسول و دیگران (۱۳۸۶ش)، فرهنگ و شادی: رویکردی نظری و تجربی در زندگی روزمره سرپرستان خانوار در شهر اصفهان، فصلنامه انجمن مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال سوم، ش ۸، بهار، صص ۴۱-۷۸
۲۰. رجیبی پور، محمود (۱۳۸۲ش)، درآمدی بر احساس امنیت در بستر امنیت عینی، فصلنامه دانش انتظامی، دوره ۵، شماره ۵ (پیاپی ۲۶)، صص ۲۹-۸
۲۱. زاده علی، داود (۱۳۸۸ش)، حقوق و تکالیف متقابل مردم و حکومت از دیدگاه اسلام (۱۱)، نشریه پیام انقلاب، شماره ۳۰.
۲۲. ساروخانی، باقر (۱۳۷۱ش)، جامعه‌شناسی ارتباطات، تهران، انتشارات اطلاعات.
۲۳. سلیمی، علی و داوری، محمد (۱۳۹۱)، جامعه‌شناسی کجروی، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۴. شفازاده، احمد (۱۳۹۸ش)، بررسی نظریه هیرشی در کنترل اجتماعی از دیدگاه قرآن، فصلنامه راهبرد اجتماعی - فرهنگی، سال هشتم، شماره سی و سوم، زمستان، صص ۱۳۳-۱۰۹
۲۵. شکریان، ناصر (۱۳۸۵ش)، ابعاد حج در قرآن (۱)، فصلنامه میقات حج، شماره ۵۷، صص ۶-۲۵
۲۶. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵ق / ۱۹۶۶م)، علل الشرائع، قم، کتابفروشی داوری، چاپ: اول.
۲۷. صالحی امیری، رضا (۱۳۸۸ش)، انسجام ملی و تنوع فرهنگی، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
۲۸. صدیق اورعی، غلامرضا (۱۳۹۲ش)، راهکارهای کنترل اجتماعی خشن از دیدگاه قرآن کریم، اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۵، شماره ۹.
۲۹. علوی مقدم، محمد (۱۳۷۸ش)، حج در کتاب خداوند (۱)، میقات حج، شماره ۲۷، بهار؛ صص ۲۸-۱۰
۳۰. علوی، بابک (۱۳۸۰ش)، نقش سرمایه اجتماعی در توسعه، ماهنامه تدبیر، دوره ۱۲، شماره ۱۱۶.

۳۱. عنبری، موسی (۱۳۹۲ش)، ستایش شادمانه؛ الگوی مؤثر شادزیستی مردمی در ایران، مجله انسان‌شناسی، دوره دهم، شماره ۱۸، بهار و تابستان، صص ۱۰۱-۱۲۹.
۳۲. غفاری، غلامرضا و شیرعلی، ابراهیم (۱۳۹۵ش)، بررسی وضعیت نشاط اجتماعی در بین شهروندان و رابطه آن با احساس امنیت اجتماعی (نمونه موردی: جوانان ۱۸ - ۲۹ ساله شهر تهران)، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات امنیت اجتماعی، شماره ۴۵، بهار، صص ۳۳ - ۵۷.
۳۳. فولادی‌وندا، محمد (۱۳۹۷ش)، درآمدی بر جامعه‌شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، چاپ سوم.
۳۴. کاظمی‌پور، عبدالمحمد (۱۳۸۱)، سرمایه اجتماعی در ایران، تهران، انتشارات طرح‌های ملی، چاپ اول.
۳۵. کلمن، جیمز (۱۳۷۷)، بنیاد نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
۳۶. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۳۷. کوئن، بروس (۱۳۹۹ش)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه و اقتباس غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران، سمت، چاپ سی و دوم.
۳۸. گودرزی، سعید و اله‌دادی، نورالدین (۱۳۹۹ش)، عوامل مرتبط با احساس امنیت با تأکید بر احساس نابرابری، مجله پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی، سال سیزدهم، شماره دوم (پیاپی پنجاهم)، تابستان، صص ۱ - ۲۴.
۳۹. محسنیان راد، مهدی (۱۳۶۸ش)، ارتباط‌شناسی، تهران، سروش.
۴۰. محمدی، محسن (۱۳۹۳ش)، ره‌توشه مبلغ در حج (مروری بر بایسته‌ها، ویژگی‌ها و روش‌های تبلیغ در حج)، تهران، مشعر، چاپ اول.
۴۱. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰ش)، تهاجم فرهنگی، گردآوری عبدالجواد ابراهیمی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۴۲. مطهری، مرتضی (۱۳۹۱ش)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران، صدرا.
۴۳. معین، محمد (۱۳۸۱)، فرهنگ فارسی معین، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم.
۴۴. نظری، نصرالله (۱۳۹۰ش)، انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم، دوفصلنامه

تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال دوم، شماره پنجم، پاییز
و زمستان، صص ۲۷-۳۶

۴۵. نوابخش، مهرداد و فیروزآبادی، آمنه (۱۳۹۱ش)، انسجام اجتماعی شهری
و عوامل مرتبط بر آن در شهر کرمانشاه، مجله مطالعات جامعه‌شناختی شهری،
سال دوم، شماره پنجم، زمستان، صص ۳۳-۵۸

۴۶. نویدنیا، منیژه (۱۳۸۲ش)، درآمدی بر امنیت اجتماعی، فصلنامه مطالعات
راهبردی، شماره ۱۹، بهار، صص ۵۵-۷۷

47. Bartram, David (2011) Elements of a Sociological Contribution to Happiness Studies: Social Context, Unintended Consequences, and Discourses, Department of Sociology University of Leicester.

48. Moller, Bjorn (2000), *The Concept of Security: The Pros and expansion and Contraction*, Paper for joint sessions of the Peace Theories Commission and the Security and Disarmament Commission at the 18th General Conference of the International Peace Research Association (IPRA) Tampere, Finland, 5 – 9 August 2000.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی